

HUMANISTICKE STUDIJE

7 | 2020

UNIVERZITET
DONJA GORICA

ČASOPIS HUMANISTICKE STUDIJE

Glavni i odgovorni urednik:
Dragan K. Vukčević

Urednik broja
„Balkan i Srednja Evropa —
istorijske i savremene poveznice“:
Đordije Borozan

Redakcija:
1. Đordije Borozan (Podgorica);
2. Ilija Vujačić (Podgorica);
3. Dragica Vujadinović (Beograd);
4. Milan Podunavac (Podgorica);
5. Cirila Toplak (Ljubljana);
6. Mirjana Maleska (Skoplje);
7. Asim Mujkić (Sarajevo).

Savjet:
1. John Keane (Sidney);
2. Nenad Dimitrijević (Beograd);
3. Čedomir Čupić (Beograd);
4. Olga Breskaja (Vilnius);
5. Ana Krasteva (Sofija, Lyon);
6. Panos Ljoveras (Solun);
7. Đuro Šušnjić (Beograd);
8. Viljam Smirnov (Moskva);
9. Rudi Rizman (Ljubljana);
10. Alpar Lošonc (Novi Sad);
11. Vesna Kilibarda (Podgorica);
12. Stefano Bianchini (Bologna);
13. Hans-Georg Ziebertz (Würzburg);
14. Ratko Božović (Beograd).

Sekretar: Nikola Zečević

Dizajn: Mile Grozdanić

Priprema za štampu: Bojan R. Popović
Medeon, Podgorica

Lektura i korektura: Valentina Knežević

Lektura i korektura za priloge na engleskom
jeziku: Dragana Dubljević, Dragica Žugić

Izdavač: HS, UDG

SADRŽAJ

DRAGAN K. VUKČEVIĆ Uvodna riječ
glavnog i odgovornog urednika /5/

DIO I TEMA BROJA: BALKAN I SREDNJA EVROPA — ISTORIJSKE I SAVREMENE POVEZNICE

FILIP TESAR Balkan i Srednja Evropa u metaforičnom zagrljaju /9/

TATIANA HRIVÍKOVÁ Folk Tales and Fairy Tales
as Transmitters of Cultural Values /27/

MILAN BALABAN, DALIBOR SAVIĆ Nacionalizacija
čehoslovačke imovine u Federativnoj Narodnoj Republici
Jugoslaviji na primjeru firme Bata /41/

VIŠESLAV ARALICA „Pravi dinarci“. Crnogorci, „dalmatinski
Zagorci“ i Ličani u antropogeografiji Jovana Cvijića /61/

DIO II STUDIJE

ILIJA VUJAČIĆ Politički mit u *Gorskom vijencu* /85/

PETAR DOBREV, DIMITAR GRIGOROV Opium,
Bonito and Olive Agents: States and Drugs in the Balkans
(Beginning of the 19th Century — 1940s) /109/

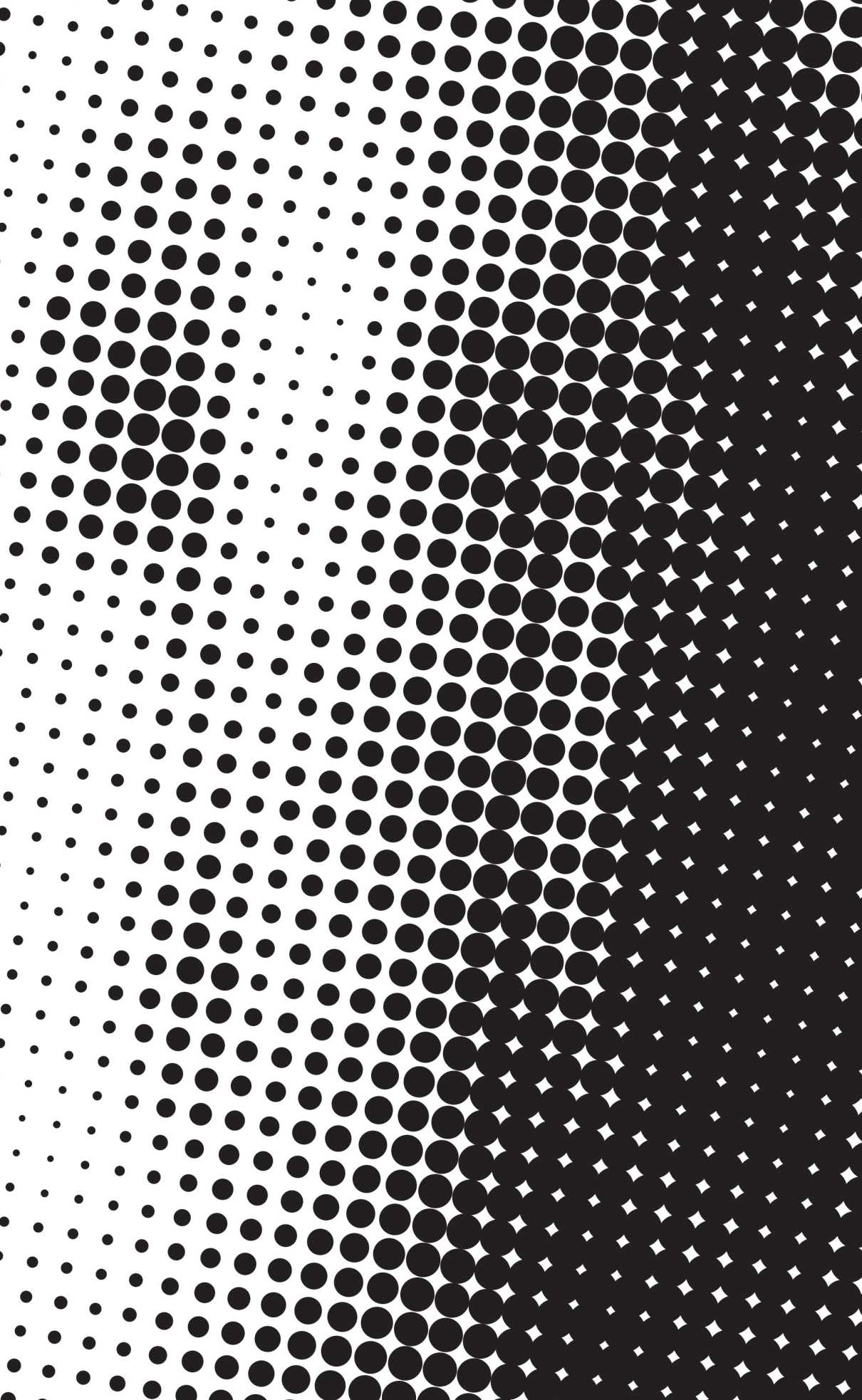
DIO III RECENZIJE

MIHAD MUJANOVIĆ, *I zemlja se potrese: odjek zemljotresa u
Skoplju 1963. godine i Bosanskoj krajini 1969. godine*, Udruženje za
modernu historiju, Sarajevo, 2019. (Boris Mosković) /135/

BERNHARD FORCHTNER (ed.) *Far Right and the Environment*.
Oxon: Routledge, 2020. (Balša Lubarda) /139/

DIO IV IN MEMORIAM

Prof. dr Mileva Filipović (1938–2020) (Dragan K. Vukčević) /145/

Nacionalizacija čehoslovačke imovine u Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji na primjeru firme Bata

U radu se predstavlja proces nacionalizacije čehoslovačke imovine na području Federativne Narodne Republike Jugoslavije (FNRJ) neposredno nakon Drugog svjetskog rata — od oslobođenja od nacističke okupacije do sredine 1949. godine. U tom kontekstu, kroz primjenu istraživačke strategije studije slučaja (zasnovane na analizi sekundarnih podataka i do sada neobjavljene arhivske građe), autori naročitu pažnju posvećuju razmatranju historijskih, socioloških, političkih, ekonomskih i pravnih aspekata najznačajnijih dešavanja vezanih za oduzimanje imovine firme Bata na teritoriji FNRJ. Rezultati istraživanja ukazuju da i pored određenih specifičnosti nacionalizacija imovine firme Bata u FNRJ predstavlja tipičan slučaj odnosa tadašnjih komunističkih vlasti prema stranom kapitalu.

Ključne riječi: firma Bata, Federativna Narodna Republika Jugoslavija, nacionalizacija, strani kapital, studija slučaja

Uvod

Obnova jugoslovenske države po principima Komunističke partije Jugoslavije (KPJ), koja je uslijedila neposredno nakon oslobođenja od nacističke okupacije, imala je izražena totalitarna obilježja. Društveno-istorijski razvoj FNRJ od njenog nastanka do početka 1950-ih biće prepoznatljiv po tome što je novouspostavljeni komunistički režim „eliminirao svaki ranije postojeći politički, ekonomski i socijalni pluralizam“, „unificirao, artikulirao i usmjerio jednu utopijsku ideologiju“, bio „intenzivno i ekstenzivno mobilizatorski“, imao „rukovodeću garnituru često harizmatično karakterisanu nedefiniranim granicama vlasti i velikom nepredvidljivošću i ranjivošću u odnosu na elitu, ali i na narod uopšte“, tj. po sinergiji karakteristika koje Linc i Stepan pripisuju, istorijski i pojmovno, režimima sa snažnim totalitarnim tendencijama.¹ Jedan od najmanifestnijih pokazatelja totalitarnosti pomenutog režima ogledao se u njegovom odnosu prema

* Univerzitet Tomaša Bate u Zlinu — Informacioni centar Bata, balaban@utb.cz

** Univerzitet u Banjoj Luci — Fakultet političkih nauka, dalibor.savic@fpm.unibl.org

¹ Huan Linc i Alfred Stepan, *Demokratska tranzicija i konsolidacija*, Filip Višnjić, Beograd, 1998, str. 61.

privatnom vlasništvu. Naime, neposredno prije i po preuzimanju vlasti, KPJ je donijela niz zakona usmjerenih ka sveobuhvatnoj i prisilnoj transformaciji domaćeg i stranog privatnog kapitala u državno vlasništvo, čija je implementacija — iz šire ideološke perspektive — trebala omogućiti odbacivanje kapitalističkog i uspostavljanje socijalističkog društveno-ekonomskog sistema. Po tom osnovu/obrascu tokom navedenog perioda na teritoriji FNRJ je izvršena konfiskacija imovine mnogih stranih preduzeća² — između ostalih i čehoslovačke firme Bata.

Firma Bata je tokom svega nekoliko decenija od malog provincijalnog preduzeća u Moravskoj (tadašnja Austro-Ugarska), postala najveći svjetski proizvođač i izvoznik obuće.³ Tokom pomenute ekspanzije firma Bata je osnovala i razvijala sestrinsku kompaniju u tadašnjoj Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca/Jugoslaviji (KSHS/KJ). Time je slijedila put ostalih čehoslovačkih preduzeća koja su se na južnoslovensko područje počela širiti krajem 19. i početkom 20. vijeka. Firma Bata se izdvajala u odnosu na druga čehoslovačka/strana preduzeća jer je tokom 1930-ih dostigla dominantan status na jugoslovenskom tržištu (i to ne samo kao proizvođač, već i kao prodavac), utoliko da je skoro u potpunosti potisnula domaću industrijsku i zanatlijsku proizvodnju obuće. Uzimajući u obzir navedenu specifičnost, istraživanje o oduzimanju imovine pomenute firme na teritoriji FNRJ koncipirali smo kao studiju slučaja, koja je pored interdisciplinarnog analitičkog okvira (prvenstveno istorijskog, ali i sociološkog, političkog, ekonomskog i pravnog), utemeljena i na triangulaciji podataka (sekundarnih podataka i do sada neobjavljene arhivske građe).

Rezultate preduzetog istraživanja prvo ćemo predstaviti kroz kratki pregled ekspanzije čehoslovačkog kapitala i firme Bata na južnoslovenskom prostoru, odnosno opšti prikaz procesa nacionalizacije čehoslovačke imovine na teritoriji FRNJ. Navedena saznanja ćemo

² U tom kontekstu posebno bismo izdvojili dvije studije slučaja: Tomislav Anić, „Nationalization of the French Capital in Croatia 1945 — An Example of the Sodoad Company“, *Review of Croatian history*, Vol. 2 No. 1, 2006, str. 141–152; Tomislav Anić, „Podržavljenje stranog kapitala u Hrvatskoj/Jugoslaviji 1945. — 1946. na primjeru poduzeća Thonet Mundus d. d. u većinskome švicarskom vlasništvu“, *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. 40, No. 3, 2008, str. 819–832.

³ Firma Bata je osnovana 1894. u Zlinu, a već u tridesetim godinama dvadesetog vijeka je postala najveća kompanija u svijetu za proizvodnju obuće. O opštoj istoriji firme Bata vidi više u: Zdeněk Pokluda, Jan Herman, Milan Balaban, *Bata na vseh kontinentech*. Univerzita Tomáše Bati, Zlín, 2020; Bohumil Lehár, *Dějiny Batova koncernu*, SNPL, Praha, 1960. O istoriji firme Bata u Jugoslaviji izdvojili bismo: Kemal Hrelja i Martin Kaminski, *Borovo. Jugoslovenski kombinat gume i obuće*, Historijski institut Slavonije, Slavonki Brod, 1971; Martin Jemelka i Ondřej Ševeček, *Továrni města Batova koncernu: Evropská kapitola globální expanze*, Academia, Praha, 2016); Dražen Živić i dr., *Bata-Borovo (1931. — 2016). Povijesno naslijeđe i perspektive*, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb — Vukovar, 2019; Milan Balaban, *Podnikání firmy Bata v Jugoslávii* Univerzita Tomáše Bati, Zlín, 2018.

potom iskoristiti kao interpretativni okvir za deskripciju i analizu specifičnosti nacionalizacije stranog kapitala u slučaju Bata i političko-pravnih posljedica koje je taj čin imao na bilateralne odnose FNRJ i Čehoslovačke.

Čehoslovački kapital u Jugoslaviji prije Drugog svjetskog rata

Prisutnost kapitala iz Čehoslovačke datira s kraja 19. i početka 20. vijeka, a njegovo širenje pokazalo je rast ekonomske moći mladih čeških trgovaca, industrijalaca i bankara.⁴ Nakon Prvog svjetskog rata nastavio se trend čehoslovačkih ulaganja na južnoslovenskim prostorima. Pomenute investicije su predstavljale značajan udio u ukupnoj zastupljenosti stranog kapitala u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca/Jugoslaviji. Čehoslovački kapital je bio najzastupljeniji u bankarskom sektoru (22% ukupnog udjela stranog kapitala), hemijskoj industriji (gotovo 30%), prehrambenoj industriji (35%), industriji kože i obuće (60%), teškoj industriji (24%) i trgovini (16%).⁵ Kao i u drugim zemljama Centralne i Jugoistočne Europe, i u KSHS/KJ je bio primjetan hroničan nedostatak investicijskog kapitala, pa su strana ulaganja bila neophodna za ubrzanje procesa industrijalizacije. Od čeških banaka koje su stekle velike udjele u jugoslovenskom bankarskom sistemu i na industrijskom tržištu najvažnije su bile Živnostenská banka⁶ i Anglo-Praška banka.⁷ Dok je Živnostenska banka svoje aktivnosti

⁴ Više o početnom širenju češkog kapitala na Balkan vidi: Ctibor Nečas, *Na prahu české kapitálové expanze*, Univerzita J. E. Purkyně v Brně, Brno, 1987; Ctibor Nečas, *Podnikání českých bank v cizině*, Masarykova Univerzita v Brně, Brno 1993.

⁵ Vidjeti više o stranom i čehoslovačkom kapitalu u: Sergije Dimitrijević, *Strani kapital u privredi bivše Jugoslavije*, Nolit, Beograd, 1958. Dimitrijević navodi da je zastupljenog čehoslovačkog kapitala bila oko 9.6% od ukupnog stranog kapitala u Kraljevini Jugoslaviji. Drugi autori, prije svega Zdenjek Sládek (Zdeněk Sládek) navode da se Dimitrijevićevi podaci odnose na kraj 1930-ih, nakon anšlusa Austrije od strane nacističke Njemačke, i stvaranja Protektorata Češke i Moravske, i da je tada nakon arizacije i prisvajanja kapitala u bečkim bankama, došlo do pada zastupljenosti čehoslovačkog kapitala u KJ. Z. Sládek smatra da je njegov udio tokom cijelog međuratnog razdoblja blizu 1/6 od ukupnog stranog kapitala u zemlji. Zdeněk Sládek, *Malá dohoda 1919–1938: Její hospodářské, politické a vojenské komponenty*, Karolinum, Praha, 2000, str. 59. Vidi takođe više o ovoj temi u neobjavljenoj doktorskoj disertaciji Milan Balaban, *Yugoslav-Czechoslovak Economic Relations between 1918 and 1938 year*, Filozofická fakulta Masarykově univerzity, Brno, 2016, str. 181–194.

⁶ Živnostenska banka osnovana je 1868. godine kao institucija za potporu češke industrije, trgovine i zanata. Postepenim rastom je postala najjača banka u Češkoj i širila je kapital na teritoriji cijele Autro-Ugarske krajem 19. i početkom 20. vijeka. Na teritoriji KJ, Živnobanka je širila kapital prije svega preko Ljubljanske banku u Ljubljani i Jugoslovenske banke u Zagrebu, u kojoj je imala dominantnu zastupljenost.

⁷ Ova banka osnovana je 1922. godine s ciljem preuzimanja imovine Anglo-austrijske banke u Čehoslovačkoj. Sve dionice banke su pripadale Anglo-austrijskoj

i finansijska sredstva usmjeravala uglavnom na zapadni dio KSHS/KJ, Anglo-Praška banka fokusirala se na istočni dio, uglavnom na Srbiju i Vojvodinu. Obje su banke bile uključene u vlasništvo u prehrambenoj industriji i dominirale su jugoslovenskom industrijom šećera. Osim toga, bile su zastupljene i u tekstilnoj industriji.⁸ U hemijskoj industriji, Udruženje za hemijsku i metaluršku proizvodnju iz Usti nad Labom posjedovalo je veliki udio kapitala u dvije najvažnije hemijske tvornice u Jugoslaviji, Solvaju iz Lukavca i Zorki iz Šapca.⁹ Od ostalih velikih kompanija, na jugoslovenskom tržištu kapitala bio je zastupljen i Dinamit Nobel iz Bratislave. Još jedna značajna čehoslovačka investicija koja je dominirala tržištem u Jugoslaviji bila je staklara u Pančevu, koja je nakon pokretanja proizvodnje 1932. brzo uticala na smanjenje ukupnog uvoza stakla u KJ.¹⁰

Važno područje ulaganja i važan dio ekonomske razmjene između dviju zemalja bio je i turizam. Česi, a kasnije i Čehoslovaci, su među prvima uložili u otvaranje hotela, pansiona, restorana i drugih objekata. Ta su se ulaganja kretala od malih hotela i pansiona do velikih hotela, koji su ujedno bili i najveće čehoslovačke investicije na Jadranu, poput hotela Kupari i Imperial u Dubrovniku. Pored ovih objekata, bilo je i nekoliko sanatorija za državne službenike i djecu koji su odrasle i djecu dovodili na oporavak i liječenje na morskoj obali. Turisti iz Čehoslovačke bili su među najbrojnijim turistima u KSHS/KJ tijekom cijelog međuratnog razdoblja.¹¹ Ogromnu većinu njih zanimalo je primarno posjećivanje jadranske obale, dok su ostale dijelove KSHS/KJ (u)poznavali samo površno. Broj turista iz Čehoslovačke je bio u stalnom porastu, osim tokom najdublje ekonomske krize

banci u Londonu do 1927. godine, kada je čehoslovačka interesna grupa preuzela 75% dionica. Kasnije je Anglo-Čehoslovačka banka preuzela Prašku kreditnu banku i Češku komercijalnu banku 1930. Formiranje nove banke odrazilo se na status podružnice Pragobanke u Beogradu. Promijenila je naziv u Anglo-Čehoslovačka i Praška kreditna banka u Beogradu. Prije 1920. godine, temeljni kapital podružnice u Beogradu je iznosio milion, a krajem 1920. povećan je na 10 miliona. Arhiv Jugoslavije (dalje AJ) fond 65, fascikla 1499, broj jedinice 2584 (dalje 65-1499-2584), Dopis filijale Praške kreditne banke u Beogradu, 14. 07. 1930.

⁸ Jaroslav Horejssek, *Účast československého kapitálu na budování jugoslávského textilního průmyslu v letech 1918–1938*, str. 166; Archiv Ministerstva zahraničních věcí (dalje AMZV), fond (dalje f.) IV sekce, karton (dalje k.) 376, č. j. 93529, Pohledávky proti firmě Jugočeška, 04. 08. 1932.

⁹ Sergije Dimitrijević, *Strani kapital u privredi Jugoslavije*, str. 96.

¹⁰ Prva mehanička fabrika stakla i prozora u Pančevu, koja je bila osnovana 1932. godine, i u njoj su bili zastupljeni čehoslovački, belgijski i francuski kapital. Prije nego što je počela sa radom, u KJ je uvoženo godišnje 10.000 tona stakla u vrijednosti koja se kretala od 52 miliona jugoslovenskih dinara 1921. do 106 miliona 1924. godine. Ta količina je opala na 41 milion 1931. a u 1933. godini na 846 tona procijenjenih na oko 12,1 miliona dinara. Milan Balaban, *Yugoslav-Czechoslovak Economic Relations between 1918 and 1938 year*, str. 193.

¹¹ O čehoslovačkim turistima u KSHS/KJ vidi više u: Milan Balaban, „Czechoslovak tourists on Yugoslav Adriatic in the Interwar period“, *Acta Histriae*, vol 25, br. 3, 2017, str. 747–767.

ranih 1930-ih godina. U drugoj polovini tridesetih godina prošlog vijeka broj turista iz Čehoslovačke je dosezao gotovo 70 hiljada osoba na godišnjem nivou prije nego što je dolazak Drugog svjetskog rata zaustavio ovaj trend. Rast broja čehoslovačkih turista donosio je desetine miliona tadašnjih dinara u KJ i značajno je pridonio razvoju turizma kao glavne privredne grane na jadranskoj obali. Prihod koji je turizam donosio u zemlju nije bio uključen u službenu statistiku o ekonomskim razmjenama, ali je značajno uticao na smanjenje stalnog deficita KSHS/KJ u trgovačkim odnosima sa Čehoslovačkom.¹²

Firma Bata u Kraljevini Jugoslaviji

Firma Bata je na južnoslovenskom području bila prisutna još prije Prvog svjetskog rata,¹³ ali je ipak službeno bila prisutna od osnivanja firme Bata cipele i koža d. d. u Zemunu u decembru 1920.¹⁴ Tokom prve decenije svog djelovanja u KSHS/KJ, firma Bata je uprkos otporu jugoslovenskih zanatlija i industrijskih proizvođača obuće, odnosno preprekama administrativne prirode (prevashodno u vidu visokih carina), uspjela da ovlada velikim dijelom tržišta utoliko da je tokom druge polovine dvadesetih godina u KSHS/KJ uvozila između 1,2 i 1,5 miliona pari obuće.¹⁵ Postepeno je širena i prodajna mreža, pa je tako broj prodavnica dosego 110 u cijeloj zemlji u 1931. godini.¹⁶ I dok je tokom prve decenije svog postojanja firma bila orijentisana na uvoz obuće iz Zlina, i na širenje prodajne mreže, početkom tridesetih godina dolazi do promjene njene poslovne strategije. Posljedice Velike ekonomske krize iz 1929. godine, u prvom redu uvođenje snažnih protekcionističkih mjera širom Evrope, firma Bata je nastojala prevazići kroz osnivanje fabrika u inostranstvu. Na taj način je istovremeno širila svoje proizvodne kapacitete i zaobilazila carinske barijere. Kako je Jugoslavija bila jedno od važnijih izvoznih tržišta za kompaniju, jedna od prvih fabrika u inostranstvu je osnovana upravo na njenoj teritoriji. U 1931. godini su osnovane fabrike u Borovu i Apatinu (fabrika u Apatinu je uskoro zatvorena zbog uspjeha Borova i negativnog odnosa apatinskih lokalnih vlasti prema firmi Bata). U samom Borovu je podignut i prvi fabrički grad na teritoriji KJ, koji

¹² Tokom međuratnog razdoblja Jugoslavija je imala konstantni trgovinski deficit u odnosima sa Čehoslovačkom, osim u 1933. i 1935. godini. U pojedinim godinama, taj deficit u međusobnoj razmjeni je prelazio i preko milijardu dinara (1921, 1929, 1930). Vidi više o ovoj temi u: Milan Balaban, „General overview of Yugoslav-Czechoslovak economic and trade relations for period between 1918 and 1938“, *Slovanský přehled*, god. 102, br. 3, 2016, str. 503–612.

¹³ Kaminski i Hrelja navode da se prva obuća Batine proizvodnje južno od rijeke Save pojavila oko 1910. godine. K. Hrelja i M. Kaminski, str. 32.

¹⁴ AJ, 65–702–1436, Zapisnik sa prve redovne godišnje skupštine društva, 11. 06. 1922.

¹⁵ Martin Jemelka i Ondrej Ševeček. *Továrni města Baťova* koncernu, str. 384.

¹⁶ Statní okresní archiv Zlín (dalje SOKA Zlín), f. Baťa, XXVI Export-vyvoz, k. 1835, inv. č. 70, Jugoslávie.

je izgrađen u istom funkcionalističkom stilu kao i ostali Batini gradovi.¹⁷ U periodu do kraja 1930-ih firma Bata je postala najveći jugoslovenski proizvođač obuće (proizvodila je preko 7 miliona pari obuće na godišnjem nivou), koja je distribuirana u prodajnoj mreži koja je proširena na oko 550 prodavnica. U to vrijeme to je predstavljalo oko 90% proizvodnje i prodaje obuće u državi.¹⁸ Zbog približavanja Drugog svjetskog rata, kao i ugroženosti firminog središta u Čehoslovačkoj, u istom periodu na teritoriji KJ dolazi i do proširenja djelovanja firme, tj. kupovine ogledne farme u Hamzaliji gdje su se trebali proizvoditi poljoprivredni proizvodi i industrijske biljke za potrebe koncerna i osnivanja novih industrijskih postrojenja. Takođe, kompanija je kupovala zemljište, rudnike, talionice željeza, i druge pogone. Ambiciozne planove firme Bata na teritoriji KJ je prekinuo Drugi svjetski rat. Nakon aprila 1941. teritorija države je bila okupirana i podijeljena, a tu sudbinu je dijelila i dotadašnja imovina firme Bata. Na području NDH, firma je preimenovana u Bata, hrvatske tvornice gume i obuće, d. d. Borovo, i iz tog mjesta je upravljano sa proizvodnim pogonima, prodavnicama i imovinom na području Hrvatske, Bosne i Hercegovine i Srijema. Na području Srbije, pod njemačkom vojnom upravom, su djelovale firme Bata d. d. Beograd, Kotva d. d. Beograd, Nebojša d. d. i Celotvor d. d. U bugarskoj okupacionoj zoni firmine aktive su prešle pod upravu bugarskog ogranka Bate, dok je prodajni lanac u Sloveniji podijeljen između njemačkih i italijanskih sestričkih firmi (u zavisnosti od prostiranja okupacionih zona). Tokom rata proizvodnja obuće u Borovu je postepeno opadala, da bi bila u potpunosti obustavljena u proljeće 1945. godine.¹⁹

Proces nacionalizacije čehoslovačkog kapitala u FNRJ

Sa promjenom društveno-ekonomskog sistema, tj. implementacijom zakona koji su usvojeni tokom i neposredno nakon rata, preduzeća u okviru koncerna Bata su se neminovno morala naći na udaru

¹⁷ U fabričkom gradu Borovo, koji je nastao po urbanističkom konceptu Františka L. Gahure, koji su realizovali Antonín Vitek i Vladimír Karfik, je u vrlo kratkom periodu, do početka Drugog svjetskog rata izgrađeno 19 fabričkih zgrada i 147 stambenih objekata sa 490 stanova. Ti stanovi su za standarde radničkog smještaja tog doba bili veoma napredni, tj. opremljeni strujom, tekućom vodom i kanalizacijom. Osim toga, u tom periodu je izgrađeno i 20 drugih objekata, između ostalih Društveni dom, Dom Kulture, internati, sportska igrališta, kupalište, klizalište, tri škole i jedna predškolska ustanova, ambulanta, aerodrom i drugi objekti. Vidi više o Borovu i svakodnevnom životu u ovom fabričkom gradu u: Milan Balaban, „Everyday life in the Bata Company town Borovo before the Second World War“, in Leda Papastefanaki and Nikos Potamionos, *Labour history in the European semi-periphery. Southern and Central Europe, 19th-20th centuries*, Berlin, De Gruyter Oldenbourg, 2020, str. 201–226.

¹⁸ AJ, 17–103–103, Pregled koncerna Bata Borovo, 1945.

¹⁹ Vidi više o firmi Bata na teritoriji Jugoslavije tokom Drugog svjetskog rata u: Milan Balaban, *Podnikáni firmy Bata v Jugoslávii*, str. 153–180.

novoformirane komunističke vlasti. Najznačajnije među tim odlukama su bile: *Odluka Predsjedništva AVNOJ-a* od 21. 11. 1944. o oduzimanju imovine Trećeg Rajha, njemačkih državljana i osoba njemačkog porijekla, osim učesnika narodno-oslobodilačkog pokreta, tj. partizana; *Zakon o konfiskaciji imovine i izvršenju konfiskacije*; *Zakon o oduzimanju ratne dobiti stečene za vrijeme neprijateljske okupacije* od 24. 05. 1945; *Zakon o Agrarnoj reformi i kolonizaciji* od 23. 08. 1945; *Zakon o krivičnim djelima protiv naroda i države* od 25. 08. 1945.²⁰ Svi ti zakoni su neminovno mijenjali strukturu privrede i društvenih odnosa u zemlji nakon Drugog svjetskog rata i doveli su do postepene konfiskacije i nacionalizacije stranog kapitala. U međuratnom periodu, kako smo već naveli, Čehoslovačka je bila jedan od najznačajnijih stranih investitora u jugoslovensku privredu. Dobri bilateralni odnosi dvije države koji su trajali do izbijanja sukoba oko Rezolucije Informbiroa 1948. godine, ipak nisu bitnije uticali na proces oduzimanja imovine čehoslovačkih državljana u poratnom periodu. Već tokom ljeta 1945. godine došlo je do nagomilavanja odluka o oduzimanju imovine čehoslovačkih državljana i firmi. Iz tog razloga je došlo do protesta čehoslovačke Vlade, koji su išli preko tadašnjeg poslanika Lipe.²¹ Ove proteste su vlasti u Beogradu oštro odbile, no kako problemi nisu bili samo sa Čehoslovačkom već i sa drugim većim državama, u drugoj polovini 1945. je došlo do ublažavanja mjera politike oduzimanja imovine, kao i do ponude revizije procesa. Komunistički režim je ponudio rješenje da u slučaju pozitivnog rješenja revizije, tj. dokazivanja da oduzeta imovina nije neprijateljskog porijekla, odnosno da nije subjektom zakona o ekonomskoj saradnji sa neprijateljem, ona treba biti vraćena vlasniku.²² Konkretno, za reviziju slučajeva oduzimanja čehoslovačke imovine u novembru 1945. godine formirana je mješovita međudržavna komisija sastavljena od članova iz Jugoslavije i Čehoslovačke.²³ Glavne tačke neslaganja u radu ove komisije su se ticale koncepta neprijateljske imovine, kao i ekonomske saradnje sa neprijateljem. Problem je naročito bio istaknut kod imovine čehoslovačkih građana, koja je bila oduzeta tokom rata, ili je bila pod prinudnom njemačkom upravom i starateljstvom. Ona je od strane poslijeratnih jugoslovenskih vlasti bila posmatrana kao neprijateljska imovina, pošto se na kraju rata nalazila u njemačkim rukama.

Pomenuta Komisija je svoj rad temeljila na nekoliko ključnih principa. Prvo, imovina koja je bila nedvosmisleno čehoslovačka morala

²⁰ Slobodan Selinić, *Jugoslovensko-čehoslovački odnosi 1945–1955*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2010, str. 282. Npr. Zakon o krivičnim djelima protiv države i naroda je kažnjavao svaku privrednu saradnju sa neprijateljem i okupacionim silama. Možda je i suviše reći da je po tom kriterijumu skoro svako mogao biti optužen za saradnju sa neprijateljem.

²¹ Ibidem, str. 288.

²² Ibidem, str. 292.

²³ Milan Balaban, *Yugoslav-Czechoslovak economic relations between 1918 and 1938 year*, str. 210.

se vratiti svojim vlasnicima ili čehoslovačkoj državi. Drugo, imovina koja je imala miješano vlasništvo morala je da bude pod upravom zajedničkog rukovodstva. I posljednje, u slučajevima gdje su postojale značajne razlike u mišljenjima članova Komisije, trebala je biti pokrenuta revizija procesa da bi se došlo do pravedne odluke. Takođe, do kraja rada komisije trebali su prestati svi procesi oduzimanja imovine čehoslovačkim građanima.²⁴ Tokom prve faze rada, od januara do juna 1946. godine, zajednička komisija je razmatrala više od 100 slučajeva oduzete imovine.²⁵ Takođe, u februaru 1946. godine donesena je odluka da se sva čehoslovačka imovina koja dotad nije bila oduzeta stavi pod zajedničku administraciju, gdje će svaka od zainteresovanih strana odrediti jednog od službenika, koji će njome upravljati. Prva faza rada je završena usvajanjem Protokola od 17. 06. 1946, kojom je determiniran budući rad ovog tijela, a osim toga su određeni i prioriteti kojima se moralo baviti u budućnosti.²⁶ Do sredine juna 1946. godine Komisija je riješila oko 25 slučajeva, i osim par izuzetaka, sve odluke su išle u korist čehoslovačkih vlasnika.²⁷ Između ostalog, tada je vraćena imovina turističkog kompleksa Kupari kod Dubrovnika, kao i fabrike šećera u Crvenki i Čupriji.²⁸ Slučaj koncerna Bata nije bio riješen u prvoj fazi rada Komisije, već je zbog svoje kompleksnosti ostavljen za sljedeću.

Protokol od 17. 06. 1946. je potvrdio značajno učešće čehoslovačke države i kapitala u ekonomiji Jugoslavije i to je bilo njegovo najznačajnije dostignuće. U skladu sa prethodno navedenim, većina razmatranih slučajeva nikada nije riješena, a u praksi se često dešavalo da i pored 100% povrata vlasništva nad nekom firmom prethodni vlasnici ipak nisu mogli ući u njen posjed.²⁹ Sljedeća faza rada komisije je trebala početi u jesen 1946. godine, ali njen rad tada nije nastavljen. Prilično iznenada, FNRJ je dana 05. 12. 1946. godine proglasila

²⁴ AJ, 40–41–99. Čehoslovačko-jugoslovenska mješovita paritetna komisija 1946.

²⁵ Slobodan Selinić, *Jugoslovensko-čehoslovački odnosi*, str. 296.

²⁶ AJ, 16–10–14, Zapisnik o rezultatima rada čehoslovačko-jugoslovenske mešovite paritetne komisije, 17. 06. 1946.

²⁷ Slobodan Selinić, *Jugoslovensko-čehoslovački odnosi*, str. 297.

²⁸ Milan Balaban, *Yugoslav-Czechoslovak economic relations between 1918 and 1938 year*, str. 211.

²⁹ Takav je bio primjer pivare u Jagodini u kojoj prijašnji vlasnik i direktor K. Hutník nije mogao da preuzme kontrolu nad preduzećem, uprkos sudskoj odluci u njegovu korist. Naime, sud je odlučio da mu se vrati upravljanje nad pivarom nakon što je oslobođen od optužbi za saradnju sa Nijemcima, tj. po izlasku iz zatvora. Ipak, novo rukovodstvo firme mu nije dozvoljavalo uopšte ulazak u krug preduzeća. Hutník je uporno pokušavao da preko različitih sudskih instanci, čehoslovačkog poslanstva u Beogradu, kao i mješovite međudržavne komisije, ponovo dođe u posjed svog vlasništva, ali svi njegovi napori su bili bezuspješni. Nakon višemjesečnih pokušaja, na kraju je odustao, vratio se u Čehoslovačku, gdje je ubrzo i umro. Njegova udovica je pokušala da povрати ličnu imovinu koju su imali u Jagodini, i koja je takođe konfiskovana pod optužbom za saradnju sa Nijemcima, ali bez uspjeha. Archiv České národní banky (dalje ACNB), f. ACB, 4/149.

*Zakon o nacionalizaciji privatnih privrednih preduzeća.*³⁰ Iako ova kva zakonska mjera nije bila neuobičajena na prostoru Centralne i Istočne Evrope u post-ratnom periodu, čehoslovačka strana je protestovala protiv nepoštovanja Protokola iz juna 1946. Jugoslovenske vlasti su tom prilikom saopštile da će sve oštećene stranke u bliskoj budućnosti biti obeštećene za nacionalizovanu imovinu.³¹

Iako su predstavnici Čehoslovačke pokušavali da ovo pitanje riješe bilateralnim razgovorima, njihovi naponi su bili bezuspješni.³² Do sljedećeg sastanka Komisije je došlo tek u novembru 1947. godine, ali razgovori o pitanju nacionalizovane čehoslovačke imovine su nastavljeni i u međuvremenu. Tako je došlo i do usvajanja, u to doba tajnog, Sporazuma o pitanjima sekvestrirane i nacionalizovane imovine, koji je usvojen 04. 09. 1947. godine.³³ Pomenuti ugovor je predviđao da sva imovina koja do tada nije bila sekvestrirana ili nacionalizovana mora biti predana čehoslovačkim vlastima u roku šest mjeseci od njegovog usvajanja. Takođe je određeno da za svu imovinu koju je FNRJ preuzela, nakon dogovora o njenoj vrijednosti bude isplaćena naknada tokom sljedećih 20 godina.³⁴ Osim toga, trebalo je biti formirano i specijalno tijelo, koje bi vršilo procjenu vrijednosti nacionalizovanih čehoslovačkih preduzeća, a njihova novčana protivvrijednost bi kroz posredovanje Čehoslovačke vlade bila isplaćena oštećenim vlasnicima. Čehoslovačka strana je htjela da ponovo otvori i pitanje već konfiskovane imovine, no ta je inicijativa naišla na tvrd i odričan stav jugoslovenskih vlasti. I pored svega navedenog sudovi u FNRJ su nastavili sa procesom oduzimanja imovine koja je bila nedvosmisleno čehoslovačka.³⁵ Ovakva praksa nije bila poremećena ni sa dolaskom komunista na vlast u Pragu u februaru 1948. godine, kada su praktično u obje zemlje bili na vlasti srodni režimi. Tačku na bilo kakvo dalje pregovaranje o ovim pitanjima je donijelo usvajanje *Zakona o izmjenama i dopunama zakona o nacionalizaciji privatnih privrednih preduzeća* dana 28. 04. 1948. godine, kojim je nacionalizovana sva nepokretna imovina koja se nalazila u vlasništvu stranaca i stranih institucija.³⁶ Dalji čehoslovački naponi po ovom pitanju su se suočili sa decidnim odbijanjem komunističkih vlasti da učestvuju u novim pregovorima. U međuvremenu je došlo i do usvajanja Rezolucije Informbiroa, FNRJ i Čehoslovačka

³⁰ Slobodan Selinić, Jugoslovensko-čehoslovački odnosi, str. 304.

³¹ AJ, 16-9-13, Izvještaj Ministarstva za tešku industriju, 07. 01. 1947.

³² AJ, 16-10-14, Predmet razgovora Ambasadora dr Josefa Korbela sa g. Ministrom Borisem Kidričem, 24. 06. 1947. Na insistiranje ambasadora Korbela da se ponovo otvore pitanja imovine više nacionalizovanih preduzeća, ministar Kidrič je izbjegao bilo kakvu komunikaciju na tu temu.

³³ AJ, 16-10-14, Sporazum o pitanjima sekvestrirane i nacionalizovane imovine, 04. 09. 1947.

³⁴ Ibidem. Ta vrijednost je trebala biti isplaćena u periodu od 1953. do 1973.

³⁵ Slobodan Selinić, Jugoslovensko-čehoslovački odnosi, str. 308.

³⁶ Službeni list FNRJ. Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o nacionalizaciji privatnih privrednih preduzeća, 29. 04. 1948, str. 433.

su se silom prilika našle na oštro suprotstavljenim političkim pozicijama, čime je okončana i svaka mogućnost da se nacionalizovana čehoslovačka imovina vrati prethodnim vlasnicima.

Oduzimanje imovine firme Bata u FNRJ

Odmah nakon oslobađanja Borova u aprilu 1945, za privremenog upravitelja fabrike je bio postavljen Ivan Kurtalj.³⁷ Nekoliko mjeseci kasnije on je zamijenjen sa Pavlimirom Bonifačićem, koji je postavljen dekretom Ministarstva industrije DFJ.³⁸ Paralelno sa pokušajima da se pokrene proizvodnja, nove vlasti su nastojale da riješe i pitanje imovine ovog strateškog preduzeća.³⁹ U tom kontekstu, proces oduzimanja imovine firme Bata je počeo u Osijeku tokom novembra 1945. godine suđenjem jedanaestorici ratnih rukovodilaca firme. Po navodima komunističkih vlasti, saradnja sa neprijateljem je dokazana činjenicom da je tvornica u Borovu prodala robu u vrijednosti preko milijardu kuna njemačkoj i ustaškoj vojsci, dok je tvornica Nebojša u Beogradu prodala robe njemačkoj okupacionoj sili u Srbiji u iznosu od 210 miliona dinara.⁴⁰ Sama firma se branila tvrdnjom da u toku rata količina prodane robe Nijemcima i ustašama nije prelazila mnogo manji iznos od 70 miliona kuna, i da je bila daleko manja u odnosu na ono što su od njih zahtijevale okupacione vlasti.⁴¹

Pred Sudom u Osijeku je bila podignuta optužnica protiv Tomislava Bulata⁴² i deset ostalih rukovodilaca firme Bata dana 23. 11. 1945. godine. Sudski proces je počeo dva dana nakon toga, i završen je 27. 11. 1945.⁴³ Oni su optuženi da su kao nadležni i članovi

³⁷ AJ, 17–103–103, Izvještaj o pregledu koncerna Bata 1945, str. 8.

³⁸ AJ, 16–10–14, Odluka o upisivanju u registar Pavlimira Bonifačića kao novog upravitelja Bata, jugoslovenske tvornice gume i obuće d. d., 20. 09. 1945.

³⁹ Milan Balaban, Podnikanji firme Bata v Jugoslaviji, str. 188.

⁴⁰ Slobodan Selinić, Jugoslovensko-čehoslovački odnosi, str. 286.

⁴¹ AJ, 16–10–14, Dopis firme Bata, 12. 10. 1945.

⁴² Tomislav Bulat (14. 01. 1904. Split — 28. 06. 1980 Buenos Ajres) je poticao iz stare splitske pravničke porodice, a prije rata i proglašenja NDH je bio sekretar Trgovačke komore u Splitu i direktor tvornice cementa „Dalmacija“ u Kaštel Sućurcu. Osim toga, posjedovao je i doktorat iz ekonomskih nauka. Tokom rata je bio prvo povjerenik a kasnije i potpredsjednik i generalni direktor koncerna Bata u NDH. Nakon oslobođenja je bio osuđen na smrt kao narodni neprijatelj, kao i na konfiskaciju cjelokupne imovine. Kao i njegov brat Edo, na kraju rata je emigrirao u Argentinu gdje je i umro 1980. godine. Dizdar Zdravko et al (eds): *Tko je tko u NDH*, Zagreb 1997, s. 71. Hrvatsko državno odvjetništvo je godine 2002. dalo mišljenje da je presuda iz 1945. donesena zloupotrebom prava i političke moći, pa je na osnovu nje kasnije došlo do povrata konfiskovane imovine u Splitu potomcima Tomislava i Ede Bulata.

⁴³ Državni arhiv u Osijeku (dalje DAOS), f. 136, KZ 267/45, Presuda T. Bulatu i ostalima, 27. 11. 1945. Ostali optuženi su bili: Milan Blažeković, član Upravnog odbora Bata, hrvatske tvornice gume i obuće d. d. Borovo; Đuro Katušić, član upravnog odbora Bata, hrvatske tvornice gume i obuće d. d. Borovo i član upravnog odbora Majstor d. d.; Radoslav Lorković, član Upravnog odbora Bata, hrvatske tvornice gume i obuće d. d. Borovo i član upravnog odbora Majstor

upravnog odbora odgovorni za saradnju sa neprijateljem, odnosno da je Bata-Borovo isporučila njemačkim i ustaškim jedinicama robu u vrijednosti od 929.068.361 kunu, zatim da je Majstor d. d. isporučio robu u vrijednosti 4.372.900 kuna, kao i da je Stolin d. d. Vukovar isporučio matičnom preduzeću Bata-Borovo robu u vrijednosti od 131.228.034 kune, koja je kasnije kroz upotrebu u Batinim proizvodima ili direktno prodana Nijemcima i ustašama. Osim toga, optuženi su da su kroz Kotvu d. d. Zagreb, isporučili mašine i sirovine koje su iskorištene za snabdijevanje okupacionih i kvislinških snaga, u vrijednosti od 66.468.011 kuna. Ukupni iznos saradnje za koji su terećeni upravnici koncerna je bio 1.131.137.306 kuna.⁴⁴ Osim Ivana Taloša, Milana Blažekovića i Rudolfa Pojića, svima ostalima je bilo suđeno u odsustvu. Tomislavu Bulatu je stavljano na teret, osim prethodno navedene ekonomske saradnje sa neprijateljem, takođe i aktivno učestvovanje u ustaškom pokretu, širenje ustaške i nacističke propagande, kao i progon nacionalno nepodobnih radnika Borova.⁴⁵ Kao predstavnik Zlina je optužen i František Malota.⁴⁶

d. d.; Nikola Kajić, predsjednik Nadzornog odbora Bata, hrvatske tvornice gume i obuće d. d. Borovo i član Upravnog odbora Kotva d. d. Zagreb; František Malota, član upravnih odbora firme Bata, hrvatske tvornice gume i obuće d. d. Borovo i Kotva d. d. Zagreb; Rudolf Pojić, član Nadzornog odbora Bata, hrvatske tvornice gume i obuće d. d. Borovo; Otto Stubenwoll, član Upravnog odbora Stolin d. d. Vukovar; Ibrahim aga Ethemović, član Upravnog odbora Stolin d. d. Vukovar; Vlatko Smoljan, član Upravnog odbora Kotvad. d. Zagreb; Borislav Jeričević, član upravnih odbora preduzeća Majstor d. d. Borovo, Stolin d. d. Vukovar i Kotva d. d. Zagreb.

⁴⁴ DAOS, f. 136, KZ 267/45, Presuda T. Bulatu i ostalima, 27. 11. 1945.

⁴⁵ DAOS, f. 136, KZ 267/45, Presuda T. Bulatu i ostalima, 27. 11. 1945. U opisu kazne se navode imena više osoba koje su izgubile život u Borovu kao rezultat ustaških aktivnosti Tomislava Bulata. Fran Istantić, Stanko Ličan, Jovica Brandaj, Jovo Jocković, Svetozar Okovački, Jovo Lukić, Veljko Rašić, Nikola Mađar i drugi, strijeljani su po odluci Prijekog suda u Vukovaru, na koji su došli nakon prijava od strane ustaških doušnika u samoj tvornici. Na teret Tomislavu Bulatu se stavljao i progon i masovno otpuštanje radnika srpske nacionalnosti, kao i pritisk na preostale radnike Srbe i njihove porodice da pređu na katoličanstvo.

⁴⁶ O samoj ulozi F. Malote u Borovu tokom rata je dosta ilustrujuće i poslijeratno svjedočanstvo Vaclava Steinera, koji je tada obavljao dužnost direktora firme Banské a hutni společnosti, národní podnik Ostrava, a koji je prije rata bio zaposlenik Bate. On se u trenutku okupacije Čehoslovačke u martu 1939. našao u Jugoslaviji, da bi dobio upute da ostane u Kraljevini, gdje je radio u Majstoru d. d. Beograd, a imao je na staranju vođenje firmine talionice u Bešlincu kod Bosanskog Novog, a kasnije je uz nju, takođe vodio i pogon Majstora u Borovu za proizvodnju mašina. Zbog vojnih akcija na području sjeverozapadne Bosne je prešao u Borovo u januaru 1942, da bi se odatle nakon godinu dana vratio u Zlin. Nakon rata on je svjedočio da je odlučujuću ulogu tokom rata u Borovu imao „ustaša“ Tomo Bulat, postavljen od strane vlasti u Zagrebu, i da je F. Malota tokom rata posjetio Borovo samo dva puta, i to kao pratnja Albrechta Miesbacha, i da su tokom tih posjeta o pitanjima funkcionisanja Borova odlučivali jedino Bulat i Miesbach, a da mu se F. Malota žalio kako sve odluke u vezi Borova donosi Bulat, na koga zlinško rukovodstvo nema nikakav uticaj. SOkA Zlín, f. Baťa. XXVII, k. 1885, inv. č. 6, Svědectví Václava Steinera.

Sudskom odlukom T. Bulat je osuđen na kaznu smrti, vješanjem, i na konfiskaciju cjelokupne imovine. Osim njega, na smrtnu kaznu strijeljanjem je osuđen i Radoslav Lorković, kome je takođe oduzeta sva imovina. Ostali osuđenici su dobili zatvorske kazne, u većini slučajeva sa gubitkom građanskih prava i oduzimanjem imovine.⁴⁷

Osim o krivici pojedinačnih rukovodilaca, pomenuti sud je odlučivao i o karakteru saradnje koncerna sa neprijateljima, tj. već pomenutim isporukama robe njemačkoj i ustaškoj vojsci. Iako se o pitanju karaktera saradnje moglo i može diskutovati, pošto je NDH sama uvela povjerenika nad radom preduzeća u vidu T. Bulata, koji je kasnije postao i direktor Bate u Borovu, pa isporuka robe i materijala okupatoru nije mogla biti izbjegnuta, Okružni narodni sud je donio odluku o konfiskaciji cjelokupne imovine koncerna Bata u Hrvatskoj.⁴⁸ U tu imovinu su spadali Bata, hrvatske tvornice gume i obuće Borovo, zatim imovina firme Majstor d. d. Borovo,⁴⁹ Stolin d. d. Vukovar,⁵⁰ i cjelokupna imovina firme Kotva d. d. Zagreb.⁵¹ Ovakva odluka je opravdana kontrolom Zlina nad svim firmama u koncernu, kao i svjesnom saradnjom sa neprijateljem.⁵² Navedeno rješenje je kasnije prošireno odlukom Vrhovnog suda Hrvatske od 05. 02. 1946. kojom su mjere konfiskacije obuhvatile i imovinu koncerna koja se nalazila na cijeloj teritoriji Jugoslavije.⁵³ Ta odluka je došla nakon žalbe hrvatskog javnog tužioca, da je prethodna presuda značila samo djelomičnu konfiskaciju imovine koncerna Bata u Jugoslaviji, a da se ona zbog obima saradnje sa neprijateljem, morala odnositi na sve firmine aktive na teritoriji zemlje. Vrhovni sud Hrvatske je ovu žalbu uvažio, i time stvorio zakonsku osnovu da se imovina firme Bata koja se nalazila u ostatku Jugoslavije takođe oduzme. Nakon

⁴⁷ DAOS, f. 136, KZ 267/45, Presuda T. Bulatu i ostalima, 27. 11. 1945. Milan Blažeković je osuđen na 17 godina zatvora, gubitak građanskih prava na 10 godina i konfiskaciju imovine; Đuro Katušić je bio osuđen na 5 godina zatvora, 8 godina gubitka građanskih prava, kao i na konfiskaciju sve imovine; Nikola Kajić je bio osuđen na kaznu zatvora od 10 godina, sa istovjetnim gubljenjem građanskih prava, a imovina mu je takođe bila oduzeta; František Malota je osuđen u odsustvu na 8 godina zatvorske kazne, kao i na gubitak cjelokupne imovine; Rudolf Pojić je bio osuđen na 1 godinu i 6 mjeseci zatvorske kazne; Otto Stubenwoll na 8 godina kazne sa konfiskacijom cjelokupne imovine; Ibrahim aga Edhemović na 5 godina zatvora, plus 5 godina gubitka građanskih prava, kao i na konfiskaciju sve imovine; Vlatko Smoljan na 2 godine kazne; Borislav Jeričević na 5 godina zatvora, kao i na gubljenje građanskih prava u istom periodu, i na konfiskaciju cjelokupne imovine.

⁴⁸ DAOS, f. 136, KZ 267/45, Presuda T. Bulatu i ostalima, 27. 11. 1945.

⁴⁹ Fabrika mašina i alata u Borovu, talionica željeza u Bešlincu i ugljenokop Sv. Nikola u Gunjevcima.

⁵⁰ Radionice u Borovu i Vukovaru, kao i imovina koja se nalazila u Brčkom, na teritoriji Bosne i Hercegovine.

⁵¹ DAOS, f. 136, KZ 267/45, Presuda T. Bulatu i ostalima, 27. 11. 1945.

⁵² U opširnoj presudi, koja se nalazi na 24 stranice u Hrvatskom državnom arhivu u Osijeku, popisani su detalji različitih aspekata saradnje osuđenih predstavnika firme sa njemačkim okupatorom i ustaškim režimom.

⁵³ DAOS, f. 136, KZ 267/45, Presuda Vrhovnog suda Hrvatske, 16. 02. 1946.

razmatranja dostavljene žalbe, pomenuti sud je tada takođe donio i odluku o poništavanju osude, odnosno ponovnom sudskom postupku, u slučaju Berislava Jeričevića, jednog od osuđenih rukovodilaca firme. Ostalim osuđenim rukovodiocima žalbe su odbijene.

*Vrijednost akcija koncerna Bata u Jugoslaviji*⁵⁴

Naziv firme	Ime akcionara	Vrijednost akcija	Ukupna vrijednost akcija
Bata, jugoslovenske tvornice gume i obuće d. d. Borovo (dalje Bata d. d. Borovo)	Bata a. s. Zlin	74.750.000	150.000.000
	Jan A. Bata	17.750.000	
	BSF Stiftung St. Moritz	47.500.000	
	Fatra a. s. Napajedla	10.000.000	
Majstor d. d. Borovo	Bata d. d. Borovo	4.500.000	5.000.000
	Tomislav Bulat	300.000	
	Berislav Jeričević	200.000	
Stolin d. d. Vukovar	Bata d. d. Borovo	15.000.000	15.000.000
Kotva d. d. Zagreb	Bata d. d. Borovo	4.800.000	5.000.000
	Kotva a. s. Zlin	200.000	
Bata a. d. Beograd	Bata a. s. Zlin	500.000	500.000
Nebojša a. d. Beograd	Bata a. s. Zlin	5.000.000	5.000.000
Celotvor d. d.	Bata a. s. Zlin	2.000.000	2.000.000
Kotva a. d. Beograd		1.000.000	1.000.000
Hamzalija Strumica ⁵⁵	Bata a. d. Beograd		

Poslije ovih sudskih odluka u narednom periodu je počeo proces konfiskacije imovine koncerna Bata, kao i dugotrajna pravna bitka između Narodnog preduzeća Bata Zlin (kasnije preimenovanog u Narodno preduzeće Svit), koje je već bilo nacionalizovano u Čehoslovačkoj, čehoslovačke države i FNRJ. U martu 1946. godine je izvršen čin konfiskacije imovine preduzeća u samom Borovu.⁵⁶ Istovremeno je konfiskovana imovina koncerna u nekadašnjoj NDH, tj. firme Stolin, Majstor i Kotva, da bi ubrzo bila oduzeta i imovina koncerna u Srbiji.⁵⁷ Centrala u Zlinu se žalila na tu odluku, i tražila izuzetke Bate-Beograd od oduzimanja s obrazloženjem da su navedene firme bile u vlasništvu Zlina a ne Borova, pa je došlo do zaustavljanja procesa.⁵⁸ S obzirom na to da je centrala u Zlinu došla u posjed tih

⁵⁴ AJ, 16–10–14, Izvještaj o preduzećima Koncerna Bata, 04. 06. 1945.

⁵⁵ Hamzalija je bilo poljoprivredno dobro kod Strumice osnovano od strane Bate u 1937. godini, koje se prostiralo na 750 ha, i služilo je kao ogledno dobro. Na njemu su se gajile industrijske biljke, kao i poljoprivredni proizvodi za potrebe firme Bata. Vidi više o Hamzaliji u: Milan Balaban, *Podnikani firme Bata v Jugoslavii*, str. 145–147. U periodu prije rata Bata je investirao oko 8 miliona dinara u pokretanje tog poljoprivrednog dobra.

⁵⁶ AJ, 16–10–14, Zapisnik o konfiskaciji imovine Bata d. d. Borovo, 30. 03. 1946.

⁵⁷ AJ, 16–14–10, Zapisnik o konfiskaciji imovine koncerna Bate d. d. Beograd, 06. 04. 1946.

⁵⁸ David Kolumber, *Spory o Batův odkaz*, Key Publishing, Ostrava, 2016, str. 71.

firmi nakon 06. 04. 1941. godine⁵⁹ jugoslovenske vlasti su smatrale da su ti ugovori nevažeći, što je dovelo do odbijanja žalbe i do definitivnog provođenja odluke o konfiskaciji u avgustu 1946. godine.⁶⁰ U međuvremenu je došla na red i imovina u manjim mjestima, pa su tako tokom perioda april-juni 1946. godine prvo popisane, a zatim i oduzete prodavnice i ostalo vlasništvo firme u unutrašnjosti zemlje.⁶¹ Žalbu Bate-Zlin na oduzimanje imovine Bata-Beograd je kao neosnovanu odbio Okružni sud za okrug Beograd u januaru 1946. godine.⁶² U prvoj polovini 1946. godine došlo je do konfiskacije imovine preduzeća na teritoriji cijele FNRJ, pa je na području Bosne i Hercegovine oduzeto 58 prodavnica, kao i zemljište u Visokom i Dobojju.⁶³ Na teritoriji Hrvatske je oduzeto 125 radnji, kao i kuće u Vukovaru i Borovu, i zemljište u Zagrebu, Banovoj jarugi, Stonjercu i Vojnom križu.⁶⁴ Na području Makedonije je oduzeto 17 prodavnica kao i poljoprivredno dobro u Hamzaliji.⁶⁵ Na teritoriji Crne Gore je nacionalizovana imovina koja se sastojala od 11 prodavnica i zemljišta u Ulcinju.⁶⁶ Na teritoriji uže Srbije je oduzeto 46 radnji,⁶⁷ dok je na teritoriji Vojvodine oduzeto 56 prodavnica.⁶⁸ Na području Slovenije je oduzeto 26 prodavnica, palata u Ljubljani, kao i gradilišta u Murskoj Soboti i Ormogu.⁶⁹

Uporedo sa prethodno navedenim dešavanjima došlo je i do zvanične promjene naziva preduzeća. Tako je rješenjem Vlade FNRJ preduzeće Bata, jugoslovenske tvornice gume i obuće d. d. Borovo, preimenovano u *Borovo-Jugoslovenski kombinat gume i obuće*, skraćeno *Kombinat-Borovo*, od dana 31. 12. 1946. godine.⁷⁰ Sjedište firme je bilo u Borovu, sa poslovnim predstavništvima u Beogradu i Zagrebu, a osnovna djelatnost je bila proizvodnja obuće od gume i kože, prerada kože, izrada automobilskih i biciklističkih guma. Preduzeće je spadalo pod Glavnu direkciju savezne industrije koža i guma Ministarstva industrije FNRJ.⁷¹ U trenutku preimenovanja, direktor preduzeća je bio Pavlimir Bonifačić, a njegov pomoćnik Spasoje Prodanović.

Istovremeno se pitanje vlasništva nad imovinom firme Bata našlo i na sjednici Zajedničke međudržavne komisije za rješavanje spornih

⁵⁹ U poslijeratnom periodu su imovinsko-pravni ugovori zaključeni nakon 06. 04. 1941. i napada na Jugoslaviju smatrani nevažeći od strane jugoslovenskih vlasti.

⁶⁰ AJ, 16–10–14, Zapisnik o konfiskaciji firme Bata d. d. Beograd, 22. 08. 1946.

⁶¹ AJ, 16–10–14, Zapisnik o oduzimanju prodavnice u Čačku, 30. 05. 1946.

⁶² AJ, 16–10–14, Rješenje o odbijanju žalbe Firme Bata a. s. Zlin, 17. 01. 1947.

⁶³ AJ, 16–10–14, Popis prodavnica i imovine firme Bata u Bosni i Hercegovini.

⁶⁴ AJ, 16–10–14, Popis prodavnica i imovine firme Bata u Hrvatskoj.

⁶⁵ AJ, 16–10–14, Popis prodavnica i imovine firme Bata u Makedoniji.

⁶⁶ AJ, 16–10–14, Popis prodavnica i imovine firme Bata u Crnoj Gori.

⁶⁷ AJ, 16–10–14, Popis prodavnica i imovine firme Bata u Srbiji.

⁶⁸ AJ, 16–10–14, Popis prodavnica i imovine firme Bata u Vojvodini.

⁶⁹ AJ, 16–10–14, Popis prodavnica i imovine firme Bata u Sloveniji.

⁷⁰ AJ, 16–10–14, Preregistracija firme Borovo, prepis, 05. 03. 1947.

⁷¹ AJ, 16–10–14, Preregistracija firme Borovo, prepis, 05. 03. 1947.

slučajeva konfiskacije.⁷² Čehoslovačka strana tražila je da se odluka o oduzimanju imovine koncerna poništi, jer je privredna saradnja sa neprijateljem ostvarivana pod prinudom, kao i zbog činjenice da je tokom rata predstavnik Zlina u koncernu bio Nijemac Miesbach, koji je umjesto firminih, štitiio nacističke interese.⁷³ Jugoslovenski članovi komisije su bili pri stavu da je objektivna saradnja postojala, ali su u svome izvještaju preporučili da se konačna odluka o ovom pitanju odloži dok se ne završi suđenje Janu A. Bati.⁷⁴ Sudski procesi i pregovori su nastavljeni i u narednom periodu, a Zlin je pokušavao preko svog opunomoćenika advokata Jovana Lj. Popovića iz Beograda da preokrene presudu, ili da dobije barem neku nadoknadu za izgubljenju imovinu u Jugoslaviji. Tako su akcije firme u Jugoslaviji bile registrovane u skladu sa jugoslovenskim zakonima, a bile su zarad sigurnosti pohranjene u Švajcarskoj.⁷⁵ Krajem decembra 1947. godine je čak ponovo došlo do izuzeća firmi iz koncerna Bata-Beograd iz konfiskacije, u skladu sa ugovorom potpisanim između Vlada obje države.⁷⁶ Dalji napredak po tom pitanju nije donijela ni društveno-politička promjena nakon februara 1948. godine, kada su se obje države našle, barem privremeno, u istom ideološkom bloku. Kako je taj period kratko trajao a već u martu 1948. je došlo do prvih razmirica između Sovjetskog saveza i Jugoslavije, koji su rezultirali Rezolucijama Informbiroa i izbacivanjem Jugoslavije iz sovjetskog bloka, dvije države su se našle na različitim sukobljenim stranama. Konflikt je doveo do toga da je FNRJ praktički izopštena iz komunističkog svijeta i kontakti kao i rješavanje postojećih problema su vrlo brzo bili obustavljeni.

⁷² AJ, 16–10–14, Zapisnik sednice Koordinacione komisije za strani kapital, 16. 05. 1947.

⁷³ AJ, 16–10–14, Predmet Bata-Borovo.

⁷⁴ Ibidem. Jugoslovenski dio komisije je u tajnom dokumentu preporučio da se do konačne odluke o statusu koncerna sačeka do odluke Narodnog suda o krivici Jana A. Bate. Posebna pažnja se posvetila odnosu samih čehoslovačkih vlasti, tj. da li je sam koncern Bata u toj zemlji bio posmatran kao kolaboratorski ili ne, i kakav je bio status ostalih rukovodilaca firme tokom rata (Dominik Čipera, Hugo Vavrečka, František Malota, Hynek Baťa, Jozefa Hlavnička), i nakon njega. Među njima je najveća pažnja posvećivana ličnosti Františka Malote, njegovom odnosu sa T. Bulatom i uticaju koji je imao u Borovu tokom rata. Takođe su se zanimali u kakvom odnosu je zlínska centrala bila prema Nijemcima, da li su odluke u vezi sa Batinim firmama izvan Češke donosili sami Nijemci koji su bili postavljeni od strane nacističke uprave, prije svega Albrecht Miesbach, ili je i češko rukovodstvo imalo uticaj na odluke i ratnu strategiju preduzeća. Osim toga, postavljalo se pitanje odnosa Tomislava Bulata sa A. Miesbachom i da li je tokom Bulatovih posjeta Zlina za vrijeme rata, on komunicirao i dobijao naredbe samo od njega, ili i od čeških članova uprave. Suđenje Janu A. Bati je trajalo od 28.4. do 2.5. s tim da se već od početka 1947. godine znalo da će optužba protiv njega biti podignuta. Jan A. Baťa je na tom iskonstruisanom suđenju osuđen kao neprijatelj naroda na 15 godina zatvora. Godine 2007. je rehabilitovan.

⁷⁵ David Kolumber, *Spory o Baťův odkaz*, str. 72.

⁷⁶ SOKa Zlín, f. Baťa, XXVII, k. 1885, inv. č. 6, Imovina koncerna Bata-Beograd, 06. 05. 1948.

Dalji zahtjev čehoslovačke delegacije u mješovitoj međudržavnoj Komisiji za rješavanje pitanja konfiskacije iz jula 1948. za ponovno razmatranje slučaja Bate-Borovo i ostalih firmi iz tog koncerna jugoslovenska strana je odbila mjesec dana kasnije, sa obrazloženjem da su dotadašnje sudske odluke po pitanju Bate bile ispravne i da novi dokazi nisu dovoljni za suštinsku promjenu razloga zbog kojih je imovina oduzeta.⁷⁷ Ni nakon tog odbijanja predstavnici Zlina nisu odustali, pa su još početkom 1949. godine u više navrata intervenisali u Pragu kod Ministarstva vanjskih poslova oko pitanja Bate-Borovo, pokušavajući da preokrenu dotadašnje presude i odluke, na osnovu toga da su ratno rukovodstvo Zlina i Borova radili pod okupacijskom prisilom i da zbog toga nije bilo dobrovoljne saradnje sa neprijateljem.⁷⁸ Oni su se takođe ograđivali od proglašenja javnog tužioca iz Uherskog Hradišta od 05. 01. 1949. godine da se Narodno preduzeće Svit odriče učešća u firmama u Jugoslaviji i tvrdili su da im takav stav samo šteti prilikom njihovih potraživanja u toj zemlji.⁷⁹ Nade da će nekada doći do nadoknade gubitaka koje je firma Bata doživjela na Balkanu okončao je komunistički ministar inostranih poslova Čehoslovačke, Vladimir Klementis, koji je nakon konsultacija sa poslanikom Pavlaskom u martu 1949. godine odlučio da dalji pregovori oko pitanja Bate d. d. Borovo budu prekinuti pošto „u današnjoj situaciji nema nade za pristojno rješenje“.⁸⁰

Osim predstavnika nacionalizovane firme u Čehoslovačkoj, i Zapadni Bata⁸¹ je preko advokatske kancelarije Dr Juckera iz Ciriha, pokušavao dobiti nadoknadu za izgubljenu imovinu u Jugoslaviji.⁸² Holding firma BSF Stiftung sa sjedištem u St. Moritzu je posjedovala dionice Bata, Jugoslovenske tvornice gume i obuće, a to je također postalo dijelom sporova s jugoslovenskim vlastima oko nacionalizacije.⁸³ Koncern je tražio odštetu putem švajcarske vlade i zajedničke

⁷⁷ SOkA Zlín, f. Baťa. XXVII, k. 1885, inv. č. 6, Překlad odpovědi jihoslovanské delegace na memorandum č. 98, 06. 08. 1948. Među tim novo-priloženim dokazima su bili i Proglašenja rukovodilaca koncerna iz Zlina, kao i Izvještaji sa sastanaka upravnog odbora i godišnjih skupština dioničara.

⁷⁸ SOkA Zlín, f. Baťa. XXVII, k. 1885, inv. č. 6, Cestovní zprava dra. Kvačke z Prahy, 20. 01. 1949.

⁷⁹ SOkA Zlín, f. Baťa. XXVII, k. 1885, inv. č. 6, Čsl. majetek v Jugoslavii, účast fmy Baťa — Zlín na fmy Baťa-Borovo, 12. 01. 1949.

⁸⁰ SOkA Zlín, f. Baťa. XXVII, k. 1885, i. č. 6, Cestovní zprava dra. Kvačke z Prahy, 17/18. 03. 1949.

⁸¹ Nakon nacionalizacije imovine koncerna Bata u dijelovima Evrope koji su bili pod komunističkom vlašću, od preostalih dijelova firme je formirana Zapadna Batina organizacija (Western Bata Organization — kasnije preimenovana u Bata Shoe Organization, BSO) koja je pod rukovođenjem sina osnivača firme, Tomaša Bate mladeg, postepeno napredovala i postala najveći svjetski proizvođač obuće u 1970-im i 1980-im.

⁸² SOkA Zlín, f. Baťa, XXVII, k. 1885, i. č. 6, Betr. Baťa d. d. Borovo, 26. 08. 1946.

⁸³ Schweizerische Bundesarchiv Bern (dále SchBA), Eidgenössisches Politisches Department, oddíl. E2200.48–03, sign. E2200.48–03#1969_55#158, 01. 06. 1946.

jugoslovensko-švajcarske komisije za odštetu, ali ti su napori bili podjednako neuspješni kao i pokušaji nacionalizovane firme u Zlinu.⁸⁴

Time je ujedno i potpuno završena Batina faza u istoriji Kombinata Borovo, i počela je nova u socijalističkoj Jugoslaviji pod kojom je firma doživjela postepeni rast proizvodnje i broja radnika, koji su premašili i prijeratne rekorde.

Zaključak

Firma Bata je bila jedan od najvećih investitora čehoslovačkog kapitala na južnoslovenskim prostorima i tokom međuratnog razdoblja je imala značajnu ulogu u modernizaciji kako proizvodnje obuće, tako i uslova života u KSHS/KJ, a naročito u Borovu i Istočnoj Slavoniji. U novembru 1945. godine došlo je do suđenja rukovodiocima firme, a njih 11, na čelu sa Tomislavom Bulatom, osuđeni su za saradnju sa neprijateljem i prodaju robe njemačkoj i ustaškoj vojsci. Sam Bulat je osuđen na smrt u odsustvu, a većina ostalih je dobila duže ili kraće zatvorske kazne. Kao posljedicu navedene presude, Sud u Osijeku je odlučio da imovina koncerna Bata na teritoriji Hrvatske bude oduzeta, što je prošireno na cijelo područje FNRJ odlukom Vrhovnog suda u Zagrebu u februaru 1946. godine.

U poratnom periodu vodili su se mnogi sporovi oko riješavanja pitanja imovine pojedinaca i firmi iz Čehoslovačke, a firma Bata, kao jedan od najistaknutijih predstavnika čehoslovačkog kapitala na tlu južnoslovenske države, prirodno je bila predmetom dugih i izuzetno komplikovanih pregovora. Na kraju 1946. godine je došlo i do preimenovanja firme, tj. gubljenja prezimena „Bata“ u nazivu, i od tada je firma poznata pod nazivom Jugoslovenski kombinat gume i obuće Borovo. Sve nade da će konfiskovana imovina firme biti vraćena ili da će biti isplaćena barem djelomična kompenzacija narušio je sukob unutar komunističkog bloka, jer su se FNRJ i Čehoslovačka našle na suprotstavljenim ideološkim stranama.

Na kraju, možemo zaključiti da se i pored dobrih bilateralnih odnosa između FNRJ i Čehoslovačke, konfiskacija imovine firme Bata od strane jugoslovenskih vlasti odvijala po istom obrascu kao i u slučaju drugih stranih kompanija. Međutim, za razliku od zapadnih kompanija koje su poslije Rezolucije Informbiroa većinom uspjele da dobiju obeštećenje za oduzetu imovinu (kao znak naklonosti komunističkog režima u FNRJ usljed izmijenjenog položaja države u geopolitičkom kontekstu), unutrašnje podjele unutar komunističkog bloka su u potpunosti onemogućile restituciju imovine firme Bata.

⁸⁴ SchBA, Eidgenossisches Politisches Department, Rechtswesen, Finanz und Verkehrsangelegenheiten, oddíl. E2001-07, sign. E2001-07#1970_348#29, akt. č. r. B. 34. 66. You. 5, 12. 10. 1949.

Reference

Arhivi

- Arhiv Jugoslavije, Beograd
Archiv Ministerstva zahraničních věcí, Praha.
Archiv České národní banky, Praha.
Državni arhiv u Osijeku, Osijek.
Statní okresní archiv Zlín, Zlín.
Schweizerische Bundesarchiv, Bern.

Literatura

- Tomislav Anić, „Nationalization of the French Capital in Croatia 1945 — An Example of the Sodoad Company“, *Review of Croatian history*, Vol. 2 No. 1, 2006, str. 141–152.
- Tomislav Anić, „Podržavljenje stranog kapitala u Hrvatskoj/ Jugoslaviji 1945–1946. na primjeru poduzeća Thonet Mundus d. d. u većinskome švicarskom vlasništvu“, *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. 40, No. 3, 2008, str. 819–832.
- Milan Balaban, „Everyday life in the Bata Company town Borovo before the Second World War“, in Leda Papastefanaki and Nikos Potamionos, *Labour history in the European semi-periphery. Southern and Central Europe, 19th-20th centuries*, Berlin, De Gruyter Oldenbourg, 2020, str. 201–226.
- Milan Balaban, *Podnikání firmy Bata v Jugoslávii* Univerzita Tomáše Bati, Zlín, 2018.
- Milan Balaban, „Czechoslovak tourists on Yugoslav Adriatic in the Interwar period“, *Acta Histriae*, vol 25, br. 3, 2017, str. 747–767.
- Milan Balaban, „General overview of Yugoslav-Czechoslovak economic and trade relations for period between 1918 and 1938“, *Slovanský přehled*, god. 102, br. 3, 2016, str. 503–612.
- Milan Balaban, *Yugoslav-Czechoslovak Economic Relations between 1918 and 1938 year*, Filozofická fakulta Masarykové univerzity, Brno, 2016 (doktorska disertacija).
- Sergije Dimitrijević, *Strani kapital u privredi bivše Jugoslavije*, Nolit, Beograd, 1958.
- Kemal Hrelja i Martin Kaminski, *Borovo. Jugoslovenski kombinat gume i obuće*, Historijski institut Slavonije, Slavonski Brod, 1971.
- David Kolumber, *Spory o Batuv odkaz*, Key Publishing, Ostrava, 2016.
- Martin Jemelka i Ondřej Ševeček, *Továrni města Batova koncernu: Evropská kapitola globální expanze*, Academia, Praha, 2016.
- Huan Linc i Alfred Stepan, *Demokratska tranzicija i konsolidacija*, Filip Višnjić, Beograd, 1998.
- Bohumil Lehár, *Dějiny Batova koncernu*, SNPL, Praha, 1960.
- Ctibor Nečas, *Na prahu české kapitálové expanze*, Univerzita J. E. Purkyně v Brně, Brno, 1987.
- Ctibor Nečas, *Podnikání českých bank v cizině*, Masarykova Univerzita v Brně, Brno 1993.
- Zdeněk Pokluda, Jan Herman, Milan Balaban, *Bata na všech kontinentech*. Univerzita Tomáše Bati, Zlín, 2020.
- Slobodan Selinić, *Jugoslovensko-čehoslovački odnosi 1945–1955*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2010.
- Zdeněk Sládek, *Malá dohoda 1919–1938: Její hospodářské, politické a vojenské komponenty*, Karolinum, Praha, 2000.
- Dražan Živić i dr., *Bata-Borovo (1931. — 2016). Povijesno naslijeđe i perspektive*, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb — Vukovar, 2019.

NATIONALIZATION OF CZECHOSLOVAK PROPERTY IN
THE FEDERAL PEOPLE'S REPUBLIC OF YUGOSLAVIA
ON THE EXAMPLE OF THE *BATA CORPORATION*

The paper analyzes the process of nationalization of Czechoslovak property in the Federal People's Republic of Yugoslavia immediately after the Second World War — from liberation from the Nazi occupation to mid-1949. In this context, through the application of the research strategy of the case study (based on the analysis of secondary literature and unpublished archived documents), the authors pay special attention to the historical, sociological, political, economic and legal aspects of the most significant events related to the confiscation of Bata property. The results of the research indicate that despite certain specifics, the nationalization of the property of the Bata Company in the Federal People's Republic of Yugoslavia is a typical case of the attitude of the communist authorities towards foreign capital.

Key words: Bata Corporation, Federal People's Republic of Yugoslavia, Nationalization, Foreign Capital, Case Study